

şifâtî'r-rab (Brockelmann, I, 345; Sezgin, I, 601) şeklinde kaydedildiği gibi matbu nüshalarında dört satıra kadar varan tavsifi isimler zikredilmiştir. İbn Huzeyme eserinin mukaddimesinde kader, Allah'ın isim ve sıfatları gibi meseleleri tartışmanın kelâm ilmiyle uğraşanların işi olduğunu, başlangıçta fıkıh alanında kitap yazmaya ilgi duyduğunu, ancak Cehmiyye ve Mu'tezile'ye mensup kişilerin meclislerine katılan öğrencilerin bu dalâlet ehlinin fikirlerine kapılabileceği endişesini duyduğunu, bu sebeple kader konusunda bir kitap telif ettikten sonra ilâhî sıfatlar alanında bu eseri kaleme aldığını belirtmektedir (I, 9-11). Müellifin, *Kitâbü't-Tevhîd*'in muhtelif sayfalarında çeşitli eserlerine yaptığı atıflarda "imlâ" tabirini kullandığına bakılırsa (I, 11, 29, 33, 123, 247) bu kitabın aynı yöntemle meydana geldiğini söylemek mümkündür.

Düzenli bir iç sisteme sahip bulunmayan *Kitâbü't-Tevhîd* seksen civarında babdan oluşmaktadır. Müellif kitabına zât-ı ilâhiyyeye nisbet edilen nefis sıfatını âyet ve hadislerle dayanarak ispat etmekle başlamış, ardından herhangi bir ilgi kurmadan ilim sıfatına dair iki âyet zikretmiştir. Eserin bundan sonraki bablarında vecih, ayn ve sem' sıfatları hakkındaki âyetlerle hadis rivayetleri kaydedilmiş, ardından on altı bab halinde yed sıfatı üzerinde durulmuş (I, 118-202), bazı rivayetlerde yer alan ricl kavramına temas edilmiştir.

Nesne ve olayları idrak edişleri zaman ve mekân kayıtlarıyla sınırlı bulunan insanların, bu kayıtlardan münezzeh de olsa Allah için de aynı şeyi düşünme alışkanlığından kurtulamadıkları bilinmektedir. İbn Huzeyme de bir anlamda bu alışkanlıktan kurtulamayarak eserinin 30-34. bablarını istivâ, nüzûl ve Allah'ın semada oluşu konularına ayırmış, ardından kelâm, rû'yetullah meselelerine geçmiş, dıhk (Allah'ın gülmesi) sıfatıyla ilgili rivayetleri kaydettikten sonra şefaât mevzuunu ele almıştır. Kitapta, günahkâr olmakla birlikte kıyamet gününde rahmet-i ilâhiyyeye mazhar olacak bazı kişilerin Allah'a yönelik niyaz ve yakarış niteliğindeki hitaplarına dair hadis rivayetleri zikredildikten sonra va'd ve vaîd konularını ilgilendiren ve Havâric ile Mürchie gibi iki ayrı uçta bulunan fırka mensupları tarafından yanlış anlaşılınan rivayetler sıralanmakta, ardından kozmogoniye dair rivayet zikredilmekte ve eser önceki bablara ait tamamlayıcı mahiyetteki yirmi yedi rivayetle sona ermektedir.

Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan *Kitâbü't-Tevhîd* (Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 3025; Köprülü Ktp., Mehmed Âsım, nr. 3/259; Berlin Staatsbibliothek, nr. 2394 [eksik]; el-Hizânetü't-Teymûriyye, nr. 370) değişik zamanlarda basılmıştır (Kahire 1356; Beyrut 1398, 1988). Eser Muhammed Halîl Herrâs (Beyrut 1388, 1403/1983), Muhammed Mustafa el-A'zamî (Kahire 1388, 1403/1983) ve Abdülazîz b. İbrâhîm eş-Şehvân (Riyad 1408/1988) tarafından yayımlanmıştır.

Hadis ve fıkıh âlimi olarak tanınan İbn Huzeyme'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'i 750'den fazla hadisi içermekte olup Selef âlimlerinin çoğu bu kitaba itimat etmiş, akîde konusundaki eserlerinde ondan nakillerde bulunmuştur. *Kitâbü't-Tevhîd*, *Kütüb-i Sitte*'de yer alan birçok hadisin farklı senedlerle rivayetine yer vermesi sebebiyle müstahrec türü eserlerden sayılmıştır. Müellif eserine, sadece sika ve adl niteliği taşıyan râvilerin muttasıl senedle rivayet ettikleri hadisleri aldığını belirttiği halde (I, 51, 137, 399) yapılan inceleme sonunda râvileri arasında zayıf, meçhul hatta metrûk birçok kişinin bulunduğu görülmüştür. İbn Huzeyme'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'de kullandığı bazı hadislerin mevzû olduğunu ileri sürenler de vardır. Nitekim İbnü'l-Cevzî ve Zehebî, "Allah'ın kıyamet gününde yetmiş bin perdesinin bulunduğu" şeklindeki hadisin mevzû olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca yerin balık üzerinde yaratıldığını bildiren rivayet merfû hadis olmayıp İbn Abbas'ın sözüdür (*Kitâbü't-Tevhîd*, neşredenin girişi, I, 65-71). *Kitâbü't-Tevhîd*, haberi sıfatlarla ilgili rivayetler açısından önemli sayılan ilk kaynaklardan biridir. Ancak konulara klasik kelâm sistematiği içinde yaklaşmadığı gibi böyle bir eğilim gösterecekleri de şiddetle eleştirmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Abdülazîz b. İbrâhîm eş-Şehvân), Riyad 1408/1988, I, 9-11, 29, 33, 51, 118-327, 328-547; II, 548-563, 588-750, 836-879, 889-907; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 50-51, 65-71; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, III, 192; V, 24; VI, 467; Zehebî, *Mizânü'l-'itidâl*, II, 267; İbn Ebû'l-İz, *Şerhu'l-'Akâidetü'l-Tağâviyye* (nşr. Abdullah et-Türkî – Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1408/1987, II, 422; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1406; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 345; *Hedyyetü'l-'ârifîn*, II, 29; Sezgin, *GAS*, I, 601; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981; Abdülvehhâb İbrâhîm Ebû Süleyman, *Kitâbetü'l-bağşi'l-ilmî*, Cidde 1403/1983, s. 270; Sâlihiyye, *el-Mu'cemü's-şâmil*, II, 274; "İbn Huzeyme", *DMBİ*, III, 418.

EMRULLAH YÜKSEL

KİTÂBÜ't-TEVHÎD

(كتاب التوحيد)

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin
(ö. 333/944)
kelâma dair eseri.

Eserin adı ve müellifine nisbeti konusunda herhangi bir tereddüt yoktur. Mâtürîdî'den söz eden bütün biyografi kitapları kendisine *Kitâbü't-Tevhîd*'i izâfe ettiği gibi, babası ve dedesi yoluyla müellifin öğrencisi durumunda bulunan Ebû'l-Yûsr el-Pezdevî ve *Kitâbü't-Tevhîd*'i en iyi şekilde anlayıp şerheden nitelikte bir eser kaleme alan Ebû'l-Muîn en-Neseî de kitabı aynı isimle Mâtürîdî'ye nisbet etmiştir (*Uşûlû'd-dîn*, s. 3; *Tebşiratü'l-edille*, I, 359). Kâtib Çelebi ve muhtemelen ondan etkilenen Bağdatlı İsmâil Paşa'nın eserini aynı isimle *Kitâbü't-Tevhîd* ve *İsbâtî's-şifât* şeklinde kaydetmeleri, aynı konuda kaleme alınan diğer müelliflere ait eserlerin taşıdığı isme benzetme işlemi olarak değerlendirilmelidir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1406; *Hedyyetü'l-'ârifîn*, II, 36). *Kitâbü't-Tevhîd* ile yine Mâtürîdî'ye nisbeti konusunda şüphe bulunmayan *Te'vilâtü'l-Kur'ân* arasında üslûp, ifade, kelâmı ilgilendiren hususlardaki konu, istidlâl ve işleyiş birliği, genelde paragraf sonlarında yer alan dua ve zikir türünden cümlelerin her iki eserde aynı lafızlarla tekrarlanması da iki eserin bu müellife ait olduğunu kanıtlar niteliktedir. Ayrıca Ebû'l-Muîn en-Neseî'ye ait *Tebşiratü'l-edille*'nin kaynakları üzerinde yapılan bir çalışmada, Mâtürîdî'nin görüşü olarak zikredilen çeşitli konularla ilgili on beş kadar metin parçasının *Kitâbü't-Tevhîd*'de aynen veya yakın ifadelerle yer aldığı tesbit edilmiştir (Özervarlı, *Ebû'l-Muîn en-Neseî'ye Ait Tebşiratü'l-edille*'nin Kaynakları, s. 37-44; krş. a.mlf., *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 1 [1997], s. 23-28).

Kitâbü't-Tevhîd'de başlıklar halinde bir bölümlenme yoktur. Sadece otuz yedinci sayfadan başlayıp kitabın sonuna kadar devam eden otuz beş kadar "mes'e-le" başlığı bulunmakta ve bunlar genelde önemli konuların baş tarafında yer almaktadır. Eserin muhtevasını bir mukaddimeden sonra beş bölüm halinde incelemek mümkündür. Dinî konuları nakle ve akla dayanan deliller çerçevesinde tesbit edip öğrenmenin gereği vurgulandıktan sonra mukaddime durumundaki bahiste beşerî ihtiyaçlar için gerekli olan ve değer hükmü taşıyan bilgilerin elde edilme yolları üzerinde durulmuştur. Eserin bi-

şinci bölümü ilâhiyyât konularını içermek-
te olup burada âlemin yaratılmışlığı, Al-
lah'ın varlığı, birliğı, sıfatları, fiilleri, özel
olarak kelâm sıfatı ve rû'yetullah konula-
rı işlenmiştir. Bölümün bundan sonraki
bahislerinde tevhid ilkesini zedeleyen ve
ona karşı çıkan görüş ve ekollerin eleştiri-
si yapılmakta, özellikle düalistlerin red-
dine önem verilmektedir. Nübüvvet konu-
larına ayrılan ikinci bölümde nübüvvetin
akaid içindeki yeri, insanlığın dünya ve
âhiret saadeti için nübüvvetle olan ihti-
yacı, Hz. Muhammed'in nübüvvetinin is-
patı, nübüvvet karşıtı telakkilerin reddi ve
hristiyanların Hz. İsa'nın ulûhiyyeti hak-
kındaki görüşlerinin tenkidine yer veril-
miştir. *Kitâbü't-Tevhîd*'in üçüncü bölü-
mü kazâ ve kadere ayrılmıştır. "İsabetli
söz ve isabetli davranış" demek olan hik-
metle bunun aksini ifade eden sefeh kav-
ramlarını, dolayısıyla adl ve zulüm terim-
lerini hareket noktası kabul eden Mâtû-
rîdî, kitabının bu bölümünde kader proble-
minin çeşitli yönlerini ele alıp aklî ve
naklî delillerle işlemeye çalışır ve bu ara-
da başta Kâ'bî olmak üzere Mu'tezile'yi,
ayrıca Cebriyye'yi eleştirir. Klasik kelâm
kitaplarında genelde âhiret bahisleri için-
de ele alınan büyük günah meselesiyle
"iman ve İslâm" veya "esmâ ve ahkâm"
başlıkları altında eserlerin sonlarında yer
verilen konular *Kitâbü't-Tevhîd*'in dör-
düncü ve beşinci bölümlerini teşkil eder.
Bunların ilkinde müellif, günah işlemenin
iman hayatında meydana getirdiğı tah-
ribat hakkında akaid mezheplerinin ileri
sürdüğü fikirleri zikrettikten sonra kendi
görüşünün çok sayıda âyet ve bunlar üze-
rine yürüttüğü istidlâller çerçevesinde
ortaya koyar. Mâtûrîdî'nin, özellikle bü-
yük günah işleyen müminin psikolojisini
tahlil edip onun gönül hayatının derinlik-
lerinde yer tutmuş bulunan Allah, pey-
gamber ve müslüman toplum sevgisini
tesbit etmekteki mahareti, ayrıca insana
değer vermeyen suçlayıcı telakkiler kar-
şısında inanmış insanı savunup yücelten
istidlâlleri dikkat çekicidir. Dördüncü bölü-
m, şefaât konusunu ele alan ve şefaât-
tın büyük günah işleyenleri de kapsayaca-
ğını kanıtlayan kısım ile sona ermektedir.
Eserin beşinci bölümü iman kavramına
ayrılmış olup burada merkezini imanın
teşkil ettiğı dinî hayatın tasdik, ikrar ve
amel diye ifade edilen üç unsurundan her
birinin ebedî kurtuluşa etkisi üzerinde
durulmakta ve imanla İslâm terimlerinin
içeriğı hakkında bilgi verilmektedir.

Kitâbü't-Tevhîd, naklin yanında aklı
da önem veren kelâm akımının ve kelâm

telif türünün alanıyla ilgili temel konula-
ra yer veren ilk eserdir. IV. (X.) yüzyılın
başlarında kaleme alınıp günümüze inti-
kal eden Mu'tezilî, Şii, Selefi ve Eş'arî
eserleri içinde, sonraları ortak konular
olarak tartışılan akaid meselelerini *Kitâ-
bü't-Tevhîd*'de olduğı gibi sistematik
yaklaşımla ve ilmî istidlâllerle ele alıp işle-
yen başka bir eserin varlığı bilinmemek-
tedir. Üzerine şimşekleri çekmiş bir mez-
hepten ayrılan, ilmî ve felsefî tartışma-
ların yürütüldüğü bir bölgede yaşayan
Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, Sünnî kelâmın ku-
rucusu olarak kabul edildiğı halde gerek
kendisine nisbet edilen risâlelerde gerek-
se İbn Fûrek tarafından ona izâfe edile-
rek düzenlenen, birçok ilâveye de içerdigi
anlaşılan eserde (bk. MÜCERREDÜ MAKÂ-
LÂT) kuruculuk vasfına hak kazandıran
bir muhteva görülmemektedir.

Eldeki eserler belge olarak kabul edil-
diğı takdirde *Kitâbü't-Tevhîd*'in, ayrıca
Te'vîlâtü'l-Kur'ân içinde bol miktarda
bulunan kelâmî düşüncenin Sünnî kelâm
akımına yön verdiğini söylemek gerekir.
Daha sonra telif edilen kelâm kitapları-
nın muhtevasında mevcut bazı sem'iyât
bahisleriyle imâmet konusunun *Kitâbü't-
Tevhîd*'de yer almayışı onun yön verici
niteliğini zayıflatmaz. Çünkü üç temel
iman ilkesinden birini oluşturan âhiretin
en önemli yönü ebedî kurtuluş meselesi-
dir. Mâtûrîdî kitabının son iki bölümün-
de bu konuyu tatminkâr bir şekilde işle-
miştir. Âhiretle ilgili diğer meseleler ise
nakle dayanan ve sistematik yaklaşıma
uygun bulunmayan konulardır. Siyasî-
hukukî nitelikte bir problem olan devlet
başkanlığı konusunun Şia'nın özel tutu-
mu sebebiyle kelâm alanına girmesi sis-
tem dışı bir olgudur.

Kitâbü't-Tevhîd'in dikkat çeken bir yö-
nü de konuları işlerken gerektiğinde nas-
lar çerçevesinde, çok defa da müstakil
olarak farklı açılardan meseleleri ele al-
ması ve orijinal istidlâller yürütmesidir.
Eserde yer alan istidlâllerin çoğu sonraki
kelâm kitapları için örnek teşkil etmiştir.
Kitapta düalist inançlara ve Mu'tezilî te-
lakkilere -ikinci akıma yönelik olarak ba-
zan aşırıya kaçacak şekilde- eleştirilerin
yer alması, bu inanç ve akımların Mâverâ-
ünnehir'de etkili bir konumunun bulun-
masından kaynaklanmış olmalıdır.

Eserde kullanılan dil ve üslûp, hem
onun alanında ilk kitap özelliğı taşıdığını
hem de müellifinin ana dilinin Arapça ola-
mayacağını kanıtlayıcı niteliktedir. Birçok
cümleinin kuruluşuna bakıldığında takdirde
Mâtûrîdî'nin Türk asıllı olduğunu söyle-

mek gerekir. Ondan söz eden kaynaklar,
Kitâbü't-Tevhîd'in *Te'vîlât*'ın aksine
imlâ ve takrir yoluyla değil telif olarak
meydana geldiğini kaydeder. Bununla
birlikte eserin daha ilk dönemlerden iti-
baren zor ve girift olduğı kabul edilmiş
(Ebû'l-Yûsuf el-Pezdevî, s. 3), fakat üzerin-
de herhangi bir şerh veya hâşiyeye çalışma-
sı yapılmamıştır. Ayrıca terminolojinin ye-
ni oluşmaya başladığı döneme ait bir telif
olması ve kitabın tek yazma nüshasının
bulunması, bazı yerlerde silintilerin yer
alması da anlaşılmasının önünde engeller
teşkil etmektedir. Şarkiyatçı Josef van
Ess, Joseph Schacht'ın *Kitâbü't-Tevhîd*'i
neşretmek istediğı halde güçlüğüünü
düşünerek vazgeçtiğini belirtir (*Oriens*,
XXVII-XXVIII [1981], s. 565). Her şeye rağ-
men eserde tutarlı bir düşünce örgüsü,
âhenkli bir iç sistem ve sık sık tekrarla-
nan iç atıfların mevcudiyeti onun dikkatli
bir inceleme ile anlaşılmasına imkân ver-
mektedir.

Kitâbü't-Tevhîd'in tek yazma nüshası
İngiltere'de Cambridge Üniversitesi Kü-
tûphanesi'nde bulunmaktadır (Add., nr.
3651). Hasan Kâfî Akhisârî, *Ravzâtü'l-
cennât fi usûlî'l-i'tikâdât* adlı eserinin
Berlin nüshasında (Staatsbibliothek, nr.
1841, vr. 91*) *Kitâbü't-Tevhîd*'in bir yaz-
ma nüshasını Mekke'de gördüğünü ifade
ediyorsa da (Daiber, LII/2 [1975], s. 302-
303) bu nüshanın mevcudiyeti tesbit edi-
lememiştir. 206 varaktan ibaret olan nü-
shanın varaklarının kenarındaki "beleğâ"
kaydı ve yine kenarda kaydedilen bazı
farklı kelimelerin yanında, "nüsha" keli-
mesinin kısaltması "ح" harfiyle metnin
tashih edildiğini gösteren "صح" işaretinin
bulunmasından nüshanın mukabele gör-
düğü anlaşılmaktadır. İlk altmış dört yap-
rağının kenarında yer yer göze çarpan şerh
niteliğindeki açıklamaların *Te'vîlât* şârihi
Ebû'l-Muîn en-Nesefî veya Alâeddin es-
Semerkandî'ye ait olması muhtemeldir.

İlkin 1953 yılında Joseph Schacht tara-
findan bir makalede etraflıca tanıtılan
Kitâbü't-Tevhîd'in Maniheizm, Deysâ-
niyye ve Merkühiyye hakkında bilgi veren
kısımlarını Georges Vajda 1966'da tercü-
me etmiş ve bu inançlara dair bilgi ver-
miştir (bk. bibl.). Ayrıca David Thomas,
Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî'nin Hz. İsa'nın
ulûhiyyeti hakkındaki görüşlerine dair
kaleme aldığı makalesinde kitabın 332-
340. sayfalarının tahkikini ve İngilizce çevir-
isini yapmıştır (bk. bibl.).

Kitâbü't-Tevhîd Fethullah Huleyf tara-
findan neşre hazırlanmış ve Beyrut Doğru
Edebiyatı Enstitüsü'nce yayımlanmıştır

(Beyrut 1970). Aynı baskı İstanbul (1979), Beyrut (1982) ve İskenderiye'de (ts., Dârü'l-maârifî'l-Mısriyye) ofset yoluyla tekrarlanmıştır. Arapça ve İngilizce önsözlerin eklenmesiyle gerçekleştirilen Huleyf neşri tek nüshası bilinen eseri kolay ulaşılabilir hale getirmişse de metnin doğru olarak anlaşılıp tesbit edilmesi ve gerekli dipnotlarının konulması açısından başarıları olamamıştır. Nitekim Josef van Ess ile von Hans Daiber kaleme aldıkları makalelerde, Ulrich Rudolph da Mâtürîdî ve Semerkant'ta Sünnî kelâm konusunda telif ettiği eserde Huleyf neşrinin hatalarına geniş yer ayırmışlardır (bk. bibl.). *Kitâbü't-Tevhîd*'in Hüseyin Sudi Erdoğan tarafından başarısız bir tercümesi de yapılmıştır (İstanbul 1981). Son olarak Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi'nin neşre hazırladığı eser Bekir Topaloğlu tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (Ankara 2003).

BİBLİYOGRAFYA :

Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, Cambridge Üniversitesi Ktp., nr. Add. 361; Ebû'l-Yûsuf el-Pezdevî, *Uşûlû'd-dîn* (nşr. H. P. Linss), Kahire 1383/1963, s. 3; Neseî, *Tebşîrâtü'l-edille* (Salame), I, 359; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1406; Brockelmann, *GAL*, I, 195; *Suppl.*, I, 346; *Hedîyyetü'l-ârifîn*, II, 36; Sezgin, *GAS*, I, 605; M. Sait Özervarlı, *Ebû'l-Muîn en-Neseî'ye Ait Tebşîrâtü'l-edille'nin Kaynakları* (yüksek lisans tezi, 1988), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 37-44; a.mlf., "The Authenticity of the Manuscript of Mâtürîdî's Kitâb al-Tawhîd: A Re-examination", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, İstanbul 1997, s. 19-29; U. Rudolph, *Al-Mâtürîdî und die sunnitische theologie in Samarkand*, Leiden 1997, s. 223-254; J. Schacht, "New Sources for the History of Muhammadan Theology", *St.I*, I (1953), s. 23-42; G. Vajda, "Le témoignage d'al-Mâtürîdî sur la doctrine des manichéens, des dayşânites et des marcionites", *Arabica*, XIII, Leiden 1966, s. 1-38; H. Daiber, "Zur Erstausgabe von al-Mâtürîdî, Kitâb at-Tauhîd", *Isl.*, LII/2 (1975), s. 299-313; J. van Ess, "Abû Mansûr Muhammad b. Muhammad b. Mahmûd al-Mâtürîdî", *Oriens*, XXVII-XXVIII (1981), s. 556-565; D. Thomas, "Abû Mansûr al-Mâtürîdî on the Divinity of Jesus Christ", *Islamochristiana*, XXXIII, Roma 1997, s. 43-64.

BEKİR TOPALOĞLU

KİTÂBÜ't-TEVHİD

(كتاب التوحيد)

Muhammed b. Abdülvehhâb'ın
(ö. 1206/1792)

Allah'ın birliğine dair eseri.

Tam adı *Kitâbü't-Tevhîd ellezî hüve hakku'llâh 'ale'l-'abid* dir. Belli bir planı bulunmayan risâle hacmindeki eserin tevhid ilkesinin önemini vurgulamakla başladığını, bu ilkeyi bazan düşünüş ve

davranışlara temas etmekle sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Genellikle İslâmî eserlerin baş tarafında bulunan hamdele ve salvele kısmına yer verilmeyen eser altmış yedi bölümden (bab) oluşmaktadır. Bölümler genel olarak âyetle başlar, ardından hadis rivayetleri nakledilir, bazan da sahâbe ve tâbiîn âlimlerine atıflarda bulunulur. Her bölümün hacminin çoğunu, o bölümde zikredilen âyet ve hadislerden bir ilgiyle çıkarılabilecek hükümlerin "fihî mesâil" başlığı altında dökümü oluşturur.

Kitâbü't-Tevhîd, şirkten kaçınma ve tevhid ilkesine sarılmanın önemini vurgulamakla başlamakta (bab, 1-6), ardından şirki andıran davranışlar çerçevesinde belâları önlemesi için yüzük kullanıp kolye takma, nazarlık ve muska taşıma, taşlardan ve ağaçlardan uğur bekleme, Allah'tan başkası adına hayvan kesme ve adak adama, O'ndan başkasına sığınıp yardım talebinde bulunma konularına temas edilmektedir (bab, 7-16). Kitabın on yedi ve on sekizinci bölümleri şefaate ayrılmış olup burada tevhid ilkesini benimseme-yenlere şefaate edilmeyeceği belirtilir. Daha sonraki bölümlerde, geçmişte yaşamış sâlih kimselere duyulacak sevginin aşırıya kaçmaması hususu ve onların kabirlerinde ibadet etmenin sakıncaları üzerinde durulduktan sonra (bab, 19-23) büyü, kehânet, kuşların uçuşundan geleceğe ait sonuç çıkarma, yıldızlara yaratılmışlık üstü güç atfetme gibi şirk belirtilerine temas edilir (bab, 24-32). Eserin diğer bölümlerinde Allah'ın azabından emin olma, rahmetinden ümit kesme, kadere rızâ gösterme, riyâ, Allah adına yapılan yemine râzı olmama (bab, 33-42), gelenekte Allah mânasında kullanılan "dehr" vb. isimlere saygısızlık etme, Allah, Kur'an ve Peygamber'in adı geçen söz ve yazılarla alay etme, Allah hakkında kötü zanda bulunma (bab, 43-59) gibi konularla kaderi inkâr etme, putlara benzer şekiller meydana getirme, çokça yemin etme gibi meselelere (bab, 60-67) yer verilir.

Bid'at, hurafe ve şirkin her çeşidini reddedip Selef akidesini desteklemek amacıyla yazıldığı anlaşılan *Kitâbü't-Tevhîd*'de konular başlıklar halinde düzenlenmemiş, ilgili meseleler de yan yana getirilmemiştir. Eser, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi müteahhir Selef âlimlerinin tevhid ve şirk konularındaki görüşlerinin katı yorumu ve bir özeti niteliğinde olup fikrî derinlikten yoksundur. Bununla beraber siyasî bir hareketin ve iti-

kadî bir mezhebin temel kitabını teşkil ettiğinden üzerinde fazlaca durulmuş, şerh ve hâşiyeleri yapılmıştır.

Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan *Kitâbü't-Tevhîd* (bk. Brockelmann, II, 531) defalarca yayımlandığı gibi birçok dile tercüme edilmiştir. Örnek olarak Türkçe'ye (İstanbul 1994), Urduca'ya (Riyad 1994), Filipince'ye (Riyad 1994) ve Senhali diline (Riyad 1992) yapılan çevirileri sayılabilir. Üzerinde gerçekleştirilen şerh ve hâşiyelerin en meşhurları müellifin torunları Süleyman b. Abdullah'ın *Tey-sîrû'l-'azîzi'l-hamîd fî şerhi Kitâbi't-Tevhîd*'i (nşr. Zühayr eş-Şâvîş, Beyrut 1409/1989) ve Abdurrahman b. Hasan'ın *Fethu'l-mecîd şerhu Kitâbi't-Tevhîd*'i (bk. bibl.), yine aynı müellifin *Kurretü 'uyûni'l-muvahhidîn fî tahkîki da'veti'l-enbiyâ' ve'l-mürselîn*'idir (Riyad 1404). Bunlardan başka Saîd b. Abdülazîz el-Cündül'ün *ed-Dürrü'n-nazîd 'alâ Kitâbi't-Tevhîd* (bs. yeri yok, 1399/1979), Muhammed b. Sâlih el-Useymin'in *el-Kavlû'l-müfîd 'alâ Kitâbi't-Tevhîd* (I-III, Riyad 1415), Abdurrahman b. Nâsir Sa'dî'nin *el-Kavlû's-sedîd fî makâşidî't-tevhîd* (Medine 1413) ve Abdullah b. Abdurrahman b. Cebrîn'in *Fevâ'id min şerhi Kitâbi't-Tevhîd* (Riyad 1993) adlı eserleri zikredilebilir. Abdullah b. Cârullah, *Kitâbü't-Tevhîd*'in kolayca anlaşılmasını sağlamak amacıyla içerdiği konuları soru-cevap haline getirerek *el-Câmi'u'l-ferîd li'l-es'ile ve'l-ecvibe 'alâ Kitâbi't-Tevhîd* adıyla neşretmiştir (Kahire 1408/1988). Öte yandan Ferîh b. Sâlih el-Behlâl, eserde geçen ve eleştirilen hadisleri tahric edip *Tahrîcû eḥâdisi'l-muntekâde fî Kitâbi't-Tevhîd* ismiyle yayımlamıştır (Riyad 1995).

Kitâbü't-Tevhîd tevhid ve şirk kavramlarına getirdiği yeni yorum, bid'at ve hurafelere karşı açtığı savaş dolayısıyla geniş yankılar uyandırmıştır. Müellif bu kipteki düşüncelerinden dolayı Hureymile ve Uyeyne'den sürgün edilmiş, ancak Muhammed b. Suûd'la tanıştıktan sonra ise düşünceleri benimsenmiş ve onun fikirleri üzerine Suûd Krallığı ile Vehhâbîlik kurulmuştur. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın eseri reddiyelere de konu olmuştur. Bunlardan ilki kardeşi Süleyman tarafından yazılan *eş-Şavâ'îku'l-ilâhiyye fi'l-red 'ale'l-Vehhâbiyye* adlı kitaptır. Süleyman bu eserin Muhammed b. Abdülvehhâb'ı Hâricîliğe meyletmekle, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in şefaati, vesile, kabir ziyareti vb. konulardaki düşüncelerini yanlış aktarmakla suçlamış, bu âlim-